

ТРАНСФОРМАЦІЯ ІДЕЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ В СИСТЕМІ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ НА РІЗНИХ ЕТАПАХ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

TRANSFORMATION OF THE IDEA OF JUSTICE IN THE SYSTEM OF LEGAL RESPONSIBILITY AT VARIOUS STAGES OF UKRAINIAN STATE FORMATION

Прилипко С.М., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри теорії та історії держави і права
Університет економіки та права «КРОК»

Корольова В.В., к.ю.н.,
завідувач кафедри державно-правових дисциплін
Університет економіки та права «КРОК»

У статті досліджено комплексний процес становлення та генези інституту юридичної відповідальності на теренах України, що розглядається як фундаментальний елемент еволюції національної державно-правової системи. На основі системно-структурного підходу проаналізовано діалектичний зв'язок між етапами розвитку державного апарату та трансформацією механізмів правового примусу. Акцентовано увагу на соціокультурній детермінованості відповідальності, яка пройшла шлях від архаїчних форм колективної відплати та звичаєвих заборон (феномени «табу» та «таліону») до високодиференційованої системи галузевих правових санкцій. У межах наукової розвідки досліджено нормативно-правовий масив «Руської Правди», де юридична відповідальність вперше набула ознак інституціоналізації через запровадження системи «вір» та «продажів», що сприяло переходу від приватної помсти до публічно-правового регулювання. Проаналізовано правовий простір литовсько-польської доби, зокрема зміст Литовських Статутів, у яких відображено подальшу гуманізацію відповідальності та зародження процесуальних гарантій. Особливий науковий фокус спрямовано на критичну деконструкцію радянського періоду (1917–1991 рр.), де інститут відповідальності піддався ідеологічній інструменталізації, а принцип законності був заміщений класовою доцільністю та політичним прагматизмом. Вивчено сучасну парадигму юридичної відповідальності в умовах відновлення державної незалежності України. Обґрунтовано, що на сучасному етапі домінуючим вектором розвитку є імплементація європейських стандартів верховенства права, модернізація антикорупційної інфраструктури та посилення прозорості судової гілки влади. Акцентовано на значущості юридичної відповідальності як дієвого інструменту обмеження державного свавілля та забезпечення балансу між правами індивіда і публічним інтересом.

Ключові слова: юридична відповідальність, принципи юридичної відповідальності, верховенство права, імплементація, євроінтеграція, правозастосування, громадянське суспільство, справедливість, державний примус, право.

The article examines the complex process of formation and genesis of the institution of legal responsibility in Ukraine, which is considered as a fundamental element of the evolution of the national state and legal system. Based on the system-structural approach, the dialectical relationship between the stages of development of the state apparatus and the transformation of legal coercion mechanisms is analyzed. The emphasis is on the socio-cultural determinism of responsibility, which has gone from archaic forms of collective retribution and customary prohibitions (the phenomena of "taboo" and "talion") to a highly differentiated system of sectoral legal sanctions. Within the framework of scientific research, the normative and legal array of "Ruska Pravda" was investigated, where legal responsibility first acquired signs of institutionalization through the introduction of the system of "trusts" and "sales", which contributed to the transition from private revenge to public legal regulation. The legal space of the Lithuanian-Polish era is analyzed, in particular the content of the Lithuanian Statutes, which reflect the further humanization of responsibility and the emergence of procedural guarantees. A special scientific focus is directed at the critical deconstruction of the Soviet period (1917–1991), where the institution of responsibility was subjected to ideological instrumentalization, and the principle of legality was replaced by class expediency and political pragmatism. The modern paradigm of legal responsibility in the conditions of the restoration of Ukraine's state independence is studied. It is substantiated that at the present stage the dominant vector of development is the implementation of European standards of the rule of law, modernization of the anti-corruption infrastructure and increased transparency of the judicial branch of power. The emphasis is on the significance of legal responsibility as an effective tool for limiting state arbitrariness and ensuring a balance between individual rights and the public interest.

Key words: legal responsibility, principles of legal responsibility, rule of law, implementation, European integration, law enforcement, civil society, justice, state coercion, law.

Становлення юридичної відповідальності в Україні має безпосередній зв'язок з етапами розвитку держави та права. Історико-правовий аспект вивчення юридичної відповідальності передбачає необхідність осмислення її джерел формування і тенденцій розвитку в конкретних історичних умовах. Так, процес формування такого явища як юридична відповідальність невід'ємно пов'язаний зі становленням права в цілому. Розглядаючи історичні аспекти виникнення та розвитку юридичної відповідальності слід аналізувати та досліджувати її шляхом аналізу таких видів відповідальності як кримінальна, адміністративна, фінансова та конституційна.

Інститут юридичної відповідальності в Україні має свою генезу, яка пов'язана з історичним розвитком країни та формуванням правової системи. Основні етапи формування цього інституту включають такі:

Перші прояви інституту юридичної відповідальності в Україні відносяться до періоду Київської Русі, коли існували норми і санкції для порушників правопорядку та соціальних норм. З розпадом первіснообщинного ладу

та виникненням приватної власності, що зумовила майнову нерівність, рабство, торгово-економічні відносини, появу класів та соціальних груп, виникає необхідність у новій організації суспільних відносин. Усе це стало передумовою становлення права, держави як особливої організації влади. Публічне право виникає одночасно з виникненням держави. Разом з державою виникає ще один соціальний феномен – право. Право є унікальним і багатовимірним, складним і багатограним, суспільно необхідним і багатозначним феноменом, в якому тісно переплітаються духовні, культурні й етичні засади, внутрішньодержавні та міжнародні, цивілізаційні й загальнолюдські аспекти, наукова істина та цінності добра і справедливості, досягнення правової теорії та практичний юридичний досвід, правові ідеали, інституційно-нормативні утворення і правові відносини [1, с. 107].

У сучасному розумінні право являє собою систему принципів і норм, які сформовані суспільством та забезпечені державою з метою регулювання суспільних відносин і забезпечення інтересів пануючого класу чи окремої соці-

альної групи. Відповідно до позиції Ю.В. Кривичького, право – це загальнообов’язковий, свідомо-вольовий, формально визначений, нормативний регулятор суспільних відносин, що відповідає визнаній у суспільстві мірі справедливості, свободи та рівності, встановлений чи санкціонований державою або іншим уповноваженим суб’єктом правотворчості та забезпечується ними, включаючи можливість застосування державного примусу [1, с. 108].

Державний примус є невід’ємною складовою юридичної відповідальності. При виникненні апарату примусу держави й виникає розуміння юридичної відповідальності, оскільки метою його створення та вектором діяльності є примус особи вчиняти дії, які з точки зору держави є суспільно корисними, та притягнення до відповідальності правопорушника у випадку не вчинення таких дій. Зародження відповідальності, як соціального інституту, відбулося ще у стародавні часи. Назвати чітко момент її виникнення неможливо, однак очевидно, що вона почала формуватися з тих пір, як поведінка осіб почала мати значення для суспільства, в якому вони перебувають, а отже з’явилася потреба їх дисциплінувати задля забезпечення загальносуспільного порядку та блага.

Слід погодитися із думкою Л. С. Єрмоленко-Князевою, що початок формування і становлення інституту відповідальності пройшло тривалий проміжок часу, початок якого, умовно можна датувати судом над Сократом в Афінах у 399 р. до н.е. Автор відмічає, що інститут відповідальності споконвічно мав своїм призначенням забезпечення справедливого застосування покарання до винної особи. Тобто він (інститут відповідальності) не тільки носив кабальне значення, але й надавав можливість забезпечувати визначені права обвинувачуваного, його правове положення в області юрисдикції.

Вже у докласовий період відбувалося виділення юридичної відповідальності усередині системи соціальної відповідальності. Історія держави і права в різних країнах говорить про те, що найважливішим механізмом регулювання поведінки усередині суспільства виступає ефективний апарат санкціонованого примусу. Найважливішим таким видом примусу виступало «табу». Табу можна за правом називати прообразом юридичної відповідальності. Табу включає в себе жорстку вимогу щодо дотримання правил поведінки та загально дозволених вчинків, за порушення яких слід було жорстоке покарання – зазвичай вигнання з громади, що означало вірну смерть. Поряд з табу прообразом юридичної відповідальності виступав і «принцип таліону» чи звичай кровній місти, що означало заподіяння кривднику шкоди так само і в обсязі, що й потерпілому [2, с. 81].

Ранні прояви юридичної відповідальності та їхній безпосередній зв’язок з ідеєю справедливості простежуються через низку історичних інститутів. Зокрема договірні зобов’язання у давніх цивілізаціях Сумеру та Вавилону передбачали можливість застосування до порушників штрафних санкцій або інших форм компенсації за завдані збитки. Важливим етапом нормативного закріплення справедливості стали кодекси законів, серед яких особливе місце посідає Хаммурапійський кодекс у Месопотамії. Цей документ встановлював правила поведінки та визначав диференційовані форми покарання, що охоплювали фізичні заходи, грошові штрафи та компенсаційні виплати.

Розвиток процесуальної форми справедливості відбувався у стародавній Греції та Римській імперії, де було створено перші трибунали та судові органи для вирішення спорів. Судова влада у цих державних утвореннях здійснювалася державними чиновниками або обраними радами громадян, що свідчило про інституціоналізацію правосуддя. Тогочасні системи покарань, які включали штрафи, фізичний вплив, вигнання з громади, викуп волі або смертну кару, були спрямовані на реституцію, залякування та відновлення суспільного порядку.

Поряд із цим у деяких давніх суспільствах функціонувала обрядова юстиція як специфічна система вирішення

конфліктів. Прикладом слугують давньоіндійські Веди, у яких згадується система Кшатрій, де функція здійснення правосуддя покладалася на вождя як на вищого суддю та медіатора. Зазначені прояви юридичної відповідальності виступають історичними попередниками сучасної системи правосуддя, хоча їхній соціокультурний контекст і специфіка суттєво відрізняються від принципів функціонування сучасних правових систем [2, с. 82].

Пізніше, з розвитком системи права на Русі, звичай кровної помсти почав замінюватися різного виду відкупом за домовленістю сторін. Подібні відкупи були не тільки вигідні матеріально для постраждалої сторони, а й допомагали зберегти життя та здоров’я потерпілій стороні, що свідчило про трансформацію ідеї справедливості у бік гуманізації. Навіть закони Київської Русі з Візантією від 911 року нормативно закріплювали можливість обрати альтернативу між помстою по крові або вимогою матеріального відкупу. Таким чином, взявши за основу систему норм соціальної відповідальності держава долучила їх під свої конкретні цілі на волю суспільства [3, с. 56].

Подальший сильний нормативний розвиток та закріплення юридичної відповідальності отримала у нормах «Руської Правди» – легендарної пам’ятки законів Київської Русі. Цей кодифікований збір законів примітний тим, що у його нормах міститься велика кількість видів юридичної відповідальності. Ефективні виховні та каральні заходи з боку держави мали великий успіх у стримуванні неналежної поведінки в суспільних масах. Науковці зазначають і такий вид юридичної відповідальності з «Руської Правди» як холопство-тобто рабство. Підставою виникнення холопства був злочин.

Відомі були «Руській Правді» такі види юридичної відповідальності як кримінальна та цивільно-правова. Як приклад можна навести статтю 18 «Руської Правди», де сказано: «Якщо хтось комусь зламає спис або щит, або захоче відвести чужу худобу, то вона повинна буде заплатити потерпілому стільки, скільки коштує спис або щит, або забрана худоба». У цій статті відображено відновлення порушених майнових прав – посягання на майнові відносини. Характер протиправності у Руській Правді у тому, що держава нормативно забороняє порушення майнових прав за допомогою вилучення аналогічного майна у порушника, ставлячи обов’язок виплатити компенсацію за зіпсовану річ, відшкодувати збитки. Водночас відповідальність за майнові правопорушення за «Руською Правдою» могла мати також і кримінальний характер, зокрема якщо буде заподіяно досить сильний майновий збиток, винуватця могли і життя позбавити, і в холопство відправити.

Пізніша Псковська судна грамота починає вживати в юридичній практиці звільнення від юридичної відповідальності за невинність у заподіянні шкоди. Так, у статтях Псковської судної грамоти міститься таке положення: «позивач і пристав не відповідає, якщо їх прихід до будинку відповідача викликав викидень у наляканій дружини відповідача», і покарання вважалося досконалим. Судебник 1497 року більш глибоко починає опрацьовувати норми юридичної відповідальності у сфері цивільних правовідносин. В ньому вже з’являються норми про відповідальність за неспроможність боржника у сплаті боргу (тобто банкрутство фізичної особи). Судебник 1497 року у порівнянні з попередніми кодифікованими актами Русі більш чітко виділяє коло обставин із заподіяння шкоди і навіть заподіяння шкоди судовою діяльністю. Так, суддя, який виніс неправильне судові рішення був зобов’язаний відшкодувати сторонам пов’язані із цим фактом збитки, але сам суддя покаранню не підлягає (стаття 19). У цьому прикладі можна побачити відшкодування моральної шкоди у цивільному праві [4, с. 98].

У середньовічній державі Київській Русі юридична відповідальність регулювалася відповідно до тогочасних правових реалій та базувалася на низці фундаментальних принципів. Провідну роль у цьому процесі відігравало законодавство, представлене насамперед «Руською Прав-

дою», яка виступала ключовим нормативним джерелом для регулювання кримінальної відповідальності, прав власності, шлюбних відносин та інших аспектів соціального буття. Функціонування судової системи в цей період було невід'ємно пов'язане з інститутом князівської влади, оскільки саме князь або його уповноважені представники мали виключне право на вирішення спорів та накладання санкцій.

Юридична відповідальність за часів Київської Русі характеризувалася різноманітністю каральних заходів, що охоплювали грошові штрафи, відомі як віра та продаж, а також фізичні покарання, вигнання з межі князівства або смертну кару у виняткових випадках. Важливою особливістю тогочасного правопорядку була громадська відповідальність, яка передбачала активне втручання спільноти у процес вирішення конфліктів та виконання судових рішень. Такий механізм забезпечував баланс між державним примусом та колективним звичаєвим правом, закладаючи підвалини для подальшого розвитку інституту правосуддя на українських землях.

Панування Речі Посполитої – у цей період українські землі перебували під владою Польсько-Литовської держави, де встановлювалися польські правові стандарти. Були введені нові закони, які регулювали відповідальність перед законом. У часи Речі Посполитої (1569-1795 рр.) юридична відповідальність в Україні базувалася на Статутах Великого Князівства Литовського та Статутах Королівства Польського [6, с. 94]. Судова система включала місцеві суди, підкорені магнатам, та вищі трибунали. Кримінальна відповідальність залежала від тяжкості злочину та соціального стану. Особливий статус мали козаки, які керувалися власними законами в межах громад. Важливо підкреслити, що реалізація відповідальності залежала від соціального статусу та політичного впливу особи [5, с. 76].

У 1845 році видано «Уложення про покарання кримінальні і виправні», що ділило діяння на злочини та провини. До середини XIX століття спостерігається гуманізація системи покарань, скасування колесування, четвертування та посадки на кіль. Головною метою залишається залякування, але встановлюється принцип презумпції невинності: особа не зобов'язана доводити невинність, її має доводити постраждала сторона. До 1903 року виділяли три ступені вини: тяжкі (страта, каторга), середньої тяжкості (в'язниця) та легкі (арешт, штраф). Законодавець розрізняв вину, умисел та необережність. Юридична система була залежною від законів імперії, діяли мирові та губернські суди. Існувала також церковна відповідальність для духовенства [2, с. 65].

Події 1917 року змінили всю систему права, що позначилося на трансформації ідеї справедливості у бік радянської ідеології. Після громадянського перевороту стало нормою заперечення прав людини, а громадянське суспільство втратило самостійність. Заперечення всього буржуазного законодавства призвело до спотворення поняття відповідальності. Праці юристів та Декрети влади носили пропагандистський характер. Наприкінці 1920-х років Сталін відкинув ідею відмирання держави і висунув вимогу про її посилення, сформулювавши концепцію загострення класової боротьби [7, с. 155].

Призначення інституту юридичної відповідальності принципово змінилося: вона постанала як синтез стану свідомості людини та вимог суспільства. З погляду сучасної юриспруденції період 1917-1921 рр. характеризувався низьким рівнем юридичної техніки та не завжди легітимними основами покарань. Концепція відповідальності розходила з принципами правосвідомості; боротьба з дореволюційними пережитками велася насильницькими засобами, що мали специфічний «класовий» зміст справедливості. Юридична відповідальність ототожнювалася з обов'язком перед суспільством [8, с.160]. Влада була монополізована партією, існувала трудова та політична відповідальність (виключення з партії) [9, с. 79].

Після отримання незалежності в 1991 році Україна розпочала формування власної системи на основі Конституції, Кримінального, Адміністративного та Цивільного кодексів. Одна з особливостей сучасного етапу – посилення боротьби з корупцією (створення НАБУ, САП) [10, с. 132]. Україна співпрацює з ЄС, Радою Європи та ОБСЄ, впроваджуючи сучасні стандарти справедливості. Проводиться судова реформа, зміцнюється відповідальність суддів через Вищу раду правосуддя [12, с.79]. Розвиток інституту юридичної відповідальності є неперервним процесом адаптації до вимог європейської інтеграції [11, с. 92]. Сьогодні відповідальність – це заходи правового впливу держави, пов'язані з покладанням на суб'єктів обов'язку звітувати про протизаконні дії, що тягнуть за собою обмеження відповідно до санкцій [13, с. 196].

Таким чином, генеза інституту юридичної відповідальності в Україні – це поступальний процес зміни її сутності, цілей і функцій відповідно до рівня суспільного життя. Вона трансформувалася від міфологічного пояснення до наукового обґрунтування та нормативного закріплення. Генеза відповідальності відбувалася в контексті загальносвітового розвитку, збагачуючись міжнародними стандартами та сприяючи формуванню загальнолюдських ідеалів справедливості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Теорія держави та права: навч. посіб. / Є. В. Білозьоров та ін. / За заг. ред. С. Д. Гусарева, О. Д. Тихомирова. Київ, 2017. 320 с.
2. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. –К.: Генеза, 1997.
3. Кушинська Л. Елементи звичаєвого права в «Руській правді». *Історія України* 1999. № 38.
4. Кушинська Л. Становлення державного права і племінна звичаєва традиція у Київській Русі (кінець IX – X ст.). *Історія України* 2000. № 38.
5. Линниченко І. Суспільні верстви Галицької Русі XIV-XV в.– Львів, 1899.
6. Маковський В.І. Становлення основ української державності у середині XVII ст. К., 1995.
7. Мироненко Окс. Судовий процес і його форми на українських землях XIV – XVI століть. *Молода Українська держава на межі тисячоліть* : погляд в історичне минуле і майбутнє демократичної, правової держави Україна. 3б. наук. праць.– Львів: Львів. ін-т. внутр. справ, 2001. С.155-158.
8. Музиченко П. Формування правової доктрини на українських землях у XVI ст. *Молода Українська держава на межі тисячоліть* : погляд в історичне минуле і майбутнє демократичної, правової держави Україна. 3б. наук. праць.– Львів: Львів. ін-т. внутр. справ, 2001. С.158-162.
9. Окіншевич Л. Вступ до науки про право і державу.– Мюнхен : УВУ, 1987
10. Андрусак В. Г. Правозахисна функція сучасної держави (на прикладі інституту прокуратури): загальнотеоретичне дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Нац. ун.-т Одеська юридична академія. Одеса, 2015. 20 с.
11. Христова Г.О. Доктрина позитивних зобов'язань держави у сфері прав людини : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2019. 512 с.
12. Терещук М.М. Юридична відповідальність у публічному праві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2019. 22 с.
13. Бондар Ю. М. Принцип верховенства права як умова правового закону. *Права людини: історія та сучасність. Збірник матеріалів VI наукової конференції студентів та молодих учених факультету правознавства та міжнародних відносин УДУФМТ*. Київ: УДУФМТ, 2013. С. 35-39.

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.09.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 26.10.2025
Дата публікації: 29.10.2025